

La llengua com a *espai profà*, la llengua com a *espai sagrat*: Llengua i territori en narratives del desarrelament de la Catalunya contemporània*

*Language as a profane space; language as sacred space:
Language and territory in narratives of
uprooting in contemporary Catalonia*

Narcís Iglésias
Universitat de Girona
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
narcis.iglesias@udg.edu

Received: 1.IV.2013

Accepted: 6.IV.2013

Abstract

This article analyzes territory and language in the rootlessness narratives of contemporary Catalonia, particularly biographies of immigrants and egodocuments from Republican Catalan exiles, within the framework of sociolinguistic theories (Pavlenko & Blackledge 2004). Despite being two very different historical situations, immigration and exile are phenomena that have led rootless people to reflect on their condition, specifically their territory of origin and on occasion their language. While the witnesses of exile that I analyze attributed to the language a whole range of moral values, the witnesses of immigration silence their language of origin among the identification elements that they evoke or recall in their biographies. As a result of my analysis of these two forms of rootlessness, in the case of immigration, I propose interpreting language as a *profane site*, while in the case of exile, I propose interpreting language as a *sacred site*.

Key words: Language ideologies, immigration, Catalan exile, story life, language and identity, sociolinguistics.

*Aquest article s'insereix en el marc del projecte d'investigació del Grup d'Història de la Llengua de la Universitat de Girona: *Sobre los territorios de la lengua: La frontera franco-española en la historia de la lengua y de la identidad catalanas* (Ref.: FFI2011-27361), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

Resum

En aquest article s'analitzen el territori i la llengua en narratives del desarrelament de la Catalunya contemporània, concretament en biografies d'immigrants i egodocuments dels exiliats republicans catalans, dins el marc de les teories sociolingüístiques actuals (Pavlenko & Blackledge 2004). Aquests últims anys, diferents pensadors han posat en relleu el bagatge humà que comparteixen desarrelats com els immigrants o els exiliats. Tot i ser dues situacions històriques molt diferents, la immigració i l'exili han estat fenòmens que han portat les persones a reflexionar sobre la seva condició, i de manera específica sobre el seu territori d'origen i, de vegades, sobre la llengua. Mentre que els testimonis de l'exili que analitzo atribueixen a la llengua tot una sèrie de valors morals, els testimonis de la immigració silencien la seva llengua d'origen entre els elements d'identificació que evocuen o recorden en les seves biografies. Fruit de l'anàlisi comparada d'aquestes dues situacions de desarrelament, proposo interpretar com un *espai profà* la representació de llengua en les biografies dels immigrants; de l'altra, proposo interpretar com un *espai sagrat* la representació de la llengua en els egodocuments dels exiliats.

Mots clau: Ideologies lingüístiques, immigració, exili, biografies, llengua i identitat, sociolingüística.

Índex

- 1 Introducció
 - 2 La immigració i el desarrelament: la llengua com a *espai profà*
 - 3 L'exili i el desarrelament: la llengua com a *espai sagrat*
 - 4 Conclusions
- Referències

1 Introducció

En les seves memòries, intitolades *Out of Place*, Edward Said va definir la nostra era com «the age of the refugee, the displaced person, mass immigration» (Said 2000, 174). Els refugiats, els immigrants i totes les persones que, per les circumstàncies que siguin (econòmiques o sociopolítiques), han hagut d'abandonar un territori són fills de pèrdues, mancances, mutacions. En un seu llibre de crítica literaria, *Imaginary Homelands*, Salman Rushdie afegeix des de la seva condició d'escriptor exiliat unes reflexions molt viscudes: «It may be said that writers in my position, exiles or emigrants or expatriates, are haunted by some sense of loss, some urge to reclaim, to look back, even at the risk of being mutated into pillars of salt» (Seyhan 2001, 3). Els immigrants i els exiliats traginen damunt seu un desarrelament, una sensació de pèrdua, una necessitat de mirar enrere: altrament dit, els desarrelats comparteixen una gran presència, el sentiment d'una profunda pèrdua, i un risc molt alt, la dissolució de la seva identitat.

La Catalunya contemporània ha conegut d'una manera molt significativa dues situacions de desarrelament, la immigració i l'exili republicà, que han repercutit de manera molt directa en la seva configuració social i cultural. D'una banda, durant el segle xx, aquest territori ha rebut diferents onades migratòries, d'unes dimensions extraordinàries, fins al punt que «una de les seves principals senyes d'identitat», en paraules de Joaquín Arango, ha estat la immigració (Arango 2007, 20). De l'altra, arran de la guerra civil, desenes de milers de republicans catalans i espanyols es van veure empesos a travessar la frontera (Mancebo 2008): en el cas específicament català, les elits culturals que van haver d'abandonar Catalunya van reflexionar d'una manera molt viscuda què representava per ells abandonar el país i emportar-se amb ells la llengua, abandonada a la deriva en unes circumstàncies molt excepcionals (Iglésias 2011a; 2011b).

En aquest article pretenc analitzar què representa el territori per als desarrelats (d'una banda, els immigrants i de l'altra, els exiliats) i fins a quin punt la llengua forma part de la condició de desarrelat. Aquest punt de partida neix d'una pregunta: si tota llengua necessita un territori on desenvolupar-se, què representa la llengua per als desarrelats (immigrants o exiliats) que han abandonat un territori? Aquesta pregunta, vista des de l'angle de les dues situacions de desarrelament que he presentat, porta també a interrogar els marcs sociolingüístics actuals, tal com passo a exposar tot seguit.

De cara a comparar aquestes dues situacions històriques i culturals tan diverses com la immigració i l'exili, presentaré propostes de modelització per a cada situació, enquadrant-les en relació amb les tipologies sociolingüístiques actuals: la llengua ha estat analitzada com a lloc de resistència, com a lloc d'autoritat, com a lloc de solidaritat, com a lloc de discriminació o com a lloc d'identitat. En aquest article em pregunto si aquestes categories, tan habituals per analitzar contextos multilingües, són pertinents per a les situacions de desarrelament que comparo. Fruit de l'anàlisi comparada, sostinc que en una situació com l'exili català (tan especial per tantes raons, com exposaré més endavant), interpretar la llengua com un lloc d'identitat es presenta com una categoria genèrica. En aquest article em pregunto si no seria més adequat pensar en una categoria més específica que abracés de manera més ajustada les reflexions sobre la llengua que van escriure diversos testimonis de l'exili. Situades comparativament dues situacions de desarrelament tan diferents com la immigració i l'exili en la Catalunya contemporània, s'obren interrogants respecte al grau de precisió de determinades categories sociolingüístiques actuals: l'especificitat de cada situació de desarrelament em porta a pensar en la necessitat d'una nova categoria d'*espai*, en la línia de les metaforitzacions sobre la llengua ja establertes en la sociolingüística actual. En el llenguatge acadèmic de la sociolingüística, en la recerca sobre llengua i identitat, sovint centrada en contextos multilingües en què la llengua és objecte de negociació per part dels parlants, la llengua s'ha metaforitzat mitjançant el camp semàntic del *lloc* o de l'*espai*: per exemple, en l'anàlisi de les identitats en societats postmodernes, en la crítica al marc postestructuralista, Pavlenko & Blackledge (2004, 3–4) han posat en relleu que

«languages may not only be ‘markers of identity’ but also sites of resistance, empowerment, solidarity, or discrimination».¹

Així doncs, en aquest article proposo modelitzar dues situacions sociohistòriques de desarrelament que s’han produït en la Catalunya contemporània i, fruit d’aquesta anàlisi comparada, proposo anar més enllà de les metaforitzacions ja establertes i interpretar la llengua, per al context de desarrelament de la immigració, com un *espai profà* i, per al context de desarrelament de l’exili, com un *espai sagrat*. Les dues situacions confrontades presenten la llengua com una experiència personal viscuda davant la qual els parlants mostren unes actituds totalment diferents: en el primer cas, per absència d’atributs sentimentals a la llengua d’origen i, en l’altre cas, per l’atribució de valors morals associats a la llengua d’origen.

2 La immigració i el desarrelament: la llengua com a *espai profà*

Catalunya va iniciar el segle xx amb uns dos milions d’habitants i va tancar el segle amb més de sis milions i mig de persones. Una part molt significativa d’aquest augment demogràfic tan gran ha estat degut, sens dubte, a la immigració (Cabré 2007 i Arango 2007). En aquest apartat em plantejaré què va representar el territori per als immigrants provinents de diferents punts d’Espanya en les dues primeres onades (1920–1930 i 1950–1970), i més concretament quins elements d’identificació del territori d’origen són esmentats, evocats o recordats. Per dur a terme aquesta anàlisi, em basaré en els reportatges recollits en el llibre *El somni català*, en què 16 persones filles de la immigració provinent de diferents punts d’Espanya van explicar a Pernau (1997) la seva biografia. En aquest estudi comparatiu, la representació de la llengua, o les llengües, en aquestes *story life* apunta cap a una asimetria discursiva: d’una banda, quan els testimonis de la immigració esmenten i narrativitzen elements d’identificació del seu poble o territori d’origen, cap d’ells fa referència al castellà com a element d’identificació del seu territori d’origen; de l’altra, gairebé tots els testimonis es refereixen a la llengua del país d’acollida, el català. És més, en un nombre significatiu de les persones biografiades, la llengua catalana és objecte de reflexió central, tant si és per reconèixer un cert rebuig en un moment determinat de la seva vida, com si és per explicar el moment de la seva descoberta i, segons els casos, el seu procés d’aprenentatge i apropiació progressiu.² Aquestes biografies no són, òbviament, representatives de totes les persones que han vingut a Catalunya,

¹La cursiva és meua. L’extensió d’aquesta metaforització de la llengua s’ha estès recentment a disciplines contigües amb una perspectiva diacrònica: *L’espace des langues*, el llibre editat per J.M. Nadal i A.M. Chabrolle-Cerretini aquest 2013, crea un camp metafòric que busca abraçar aproximacions multidisciplinars (Nadal & Chabrolle-Cerretini 2013).

²De cara a la recerca sociolingüística, no deixa d’obrir diversos interrogants i noves perspectives el fet que una font com els reportatges de Pernau (1997), sense tenir cap voluntat de dur a terme una recerca sociolingüística a partir del testimoni dels parlants, aporti tanta informació sobre la llengua i convidi els investigadors a reflexionar sobre el seu objecte d’estudi.

però en són una vivència, una realitat, que ha marcat durant dècades una part important del país: no en va, el subtítol del llibre de Gabriel Pernau, *16 històries d'arrelament*, ja indica quin focus es vol il·luminar respecte a la realitat de la immigració a Catalunya.

Passem ara a veure com és evocat o recordat el territori d'origen per part dels testimonis de la immigració. Més que una idealització, sovint el que el territori de procedència evoca és la misèria i les estretors o penúries econòmiques. En aquest sentit, el testimoni de Rafel Hinojosa, que va arribar a Barcelona quan tenia 11 anys, el 1950, és molt explícit:

Quan es parla de les arrels jo dic que no s'han de perdre, però em pregunto quines són les meves arrels. Del poble només en tinc un record trist, la sensació que em van estafar, perquè jo podria haver anat a l'escola, allà, i no vaig poder, podria haver tingut una vida normaleta, podria haver tingut el mínim per menjar cada dia, però... El que recordo és haver passat molta gana i molt fred.

(Pernau 1997, 25–26)

El fet que el territori d'origen anés associat a situacions personals difícils va provocar que diversos immigrants optessin per no tornar-hi mai més: és el cas de la mare del mateix Hinojosa (tot i que en el seu poble hi tenia sis germans), o del pare de Luis Martin, que de cuidar ramats de xais a les muntanyes de Segòvia va passar a viure a Barcelona i des d'aleshores no va voler saber-ne mai més res del seu poble d'origen, on de jove havia passat molta gana i molt fred (Pernau 1997, 107). El posicionament d'Hinojosa encara és més radical: afirma que la seva vida comença el dia que van començar a viure a Catalunya, encara que hagués estat en una barraca:

No renuncio a les meves arrels, és que senzillament dubto que això ho siguin; dubto que qualsevol que hagi viscut el que jo vaig passar a la meva edat això de les arrels li sigui un llegat positiu... La meva vida va començar en una barraca del Somorrostro.

(Pernau 1997, 25–26)

El territori d'origen és recordat i narrativitzat de maneres molt diverses: no tots els testimonis recorden del seu territori d'origen les dificultats i penúries econòmiques. Altres testimonis recorden el seu poble o regió dels seus pares associant-lo a sons o imatges concretes del paisatge local. Tot i haver marxat de Fonz-Calanda (Aragó) a 3 anys, Margarita Nuez afirma tenir-ho tot «gravat, imatges que tinc marcades»: el paisatge, «les oliveres seques», el riu, la processó de Setmana Santa i «el soroll ensordidor» dels tambors (Pernau 1997, 70). Els records de Manuela de Madre són uns altres: va arribar a Barcelona el 1966 després d'haver abandonat Huelva i quan recorda aquell moment de canvi vital, ho fa contrastant les dues ciutats i remarcant el que aquí no podia tenir: «aquí [a Barcelona] hi trobava a faltar les olors i la llum on havia nascut», tot i que des de bon principi la ciutat d'acollida li va semblar «maca, molt maca, més fins i tot que la de Huelva». La seva mare va suplir aquesta mancança, «per

matar l'enyorança», plantant «un gessamí i un roser a la terrassa de casa, com feien moltes dones andaluses» (Pernau 1997, 152). Les flors també podien ser el símbol del trasplantament, de la recuperació del paradís perdut.

Per altres testimonis, en canvi, el territori de procedència està associat a intangibles: a la tranquil·litat, a un espai sense temps, quasi idíl·lic, fins i tot per part de persones que no van voler tornar-hi mai més: els pares de Lluís López del Castillo, un cop establerts a Barcelona, no van tornar mai als pobles d'origen (Torre Pacheco i Cartagena), però «van conservar, això sí, el mite del poble, sobretot la mare, que explicava amb melangia la vida tranquil·la que portaven allà» (Pernau 1997, 37). Per Antonio González Rodríguez, que va arribar a Barcelona a 11 anys, el 1963, el poble dels seus pares, on havia passat la infantesa, representa «una llibertat i un temps que més tard va trobar molt a faltar»: per aquest testimoni, aquest intangible es pot concretar en unes formes de vida ben concretes: poder vestir d'una manera informal, jugar a la sega i la batuda del blat, dormir a l'era, anar a cavall... (Pernau 1997, 94–95 i 102).

En les seves biografies, cada testimoni s'enfronta amb el seu passat i inevitablement amb el seu territori d'origen. Mentre uns cultivaven una certa nostàlgia, la pallien o simplement l'evoquen, d'altres van prendre la determinació de no donar-li entrada: és el cas dels pares d'Enric Marín i Pepe Rubianes. «Els agradava el seu poble, la seva terra, però a diferència d'altres immigrants, o de parelles que ja van venir casades, no senten nostàlgia. Mai els passarà pel cap de quedar-s'hi. El seu món és Barcelona, els seus fills i les seves nétes», explicava Enric Marín a Pernau (1997, 51). El fet de sentir-se molt arrelats al territori d'acollida podia ser determinant a l'hora de deixar-se endur per la nostàlgia, però en el cas de Pepe Rubianes, d'origen gallec, va ser una opció presa des del primer dia d'arribar a Barcelona, des d'un pragmatisme racionalista combatiu amb la *morriña*: el seu pare els va fer aquesta reflexió: «Estamos viviendo aquí, aquí vamos a comer, y aquí nos vamos a quedar. Se acabó Galicia. Hay que querer a esto, ¡por cojones! A Galicia, de vacaciones. Se ha acabado; a partir de ahora somos catalanes. Galicia es el recuerdo; la realidad es ésta. Ésta va a ser nuestra tierra a partir de ahora» (Pernau 1997, 137).

Amb nostàlgia o sense, amb un sentiment general d'arrelament a Catalunya, tots els testimonis expressen amb més o menys èmfasi la dualitat que els suposa el fet de tenir vincles amb dos territoris, el d'acollida i el d'arribada. Eugeni Madueño, que va venir a 8 anys, és qui expressa de manera més oberta el sentiment d'estima cap a la terra dels seus pares (Còrdova). Madueño expressa la seva dualitat identitària recordant l'emoció que li va suscitar tant un paisatge de Catalunya com un d'Andalusia: «jo estimava la terra que estava veient», la del Priorat, però també la de Còrdova. Concretament, recorda un dia que es va emocionar molt anant al seu poble d'origen (Pernau 1997, 212):

Em vaig fer un fart de plorar recordant les formes i les olors dels camps d'oliveres que de nen havia vist amb el pare des del tren. Això no és més que una anècdota, però un cop li ho vaig explicar a Camilo José Cela, i em va dir que era un relat molt maco, que és així com s'estima la teva terra; de cop, sense adonar-te'n.

Per molts immigrants o fills d'immigrants, la seva terra eren olors, colors, llums, sons o sorolls, paisatges concrets (rius, arbres, cases) o intangibles (tranquil·litat, llibertat). En els seus relats biogràfics, el territori absent es fa present evocant experiències sensorials (olors, llum), trasplantant quotidianitats (unes determinades flors, per exemple), recordant paradisos perduts. Entre les biografies dels immigrants que analitzo, no hi ha cap testimoni que evoqui el territori abandonat referint-se a la seva llengua familiar (el castellà, en el cas que comentem). La llengua del territori de procedència no és evocada, ni tan sols esmentada, entre els elements d'identitat d'origen: per dir-ho amb altres mots (més seus), la llengua no és percebuda com un so, com una olor, com un color del seu territori. Molts van arribar a Catalunya i es van sorprendre que al barri on van anar a parar hi hagués més cares conegudes, gairebé familiars, de les que s'haurien pogut imaginar. Amb més o menys rapidesa, molts van tenir contacte amb la població catalana autòtona, ja fos mantenint el castellà com a llengua de comunicació social, ja fos aprenent amb més o menys rapidesa la llengua catalana (ni que fos per arribar a entendre-la, almenys en un primer moment). La pràctica freqüent i quotidiana de la seva llengua materna la converteix en un element d'identificació absent en les narratives de les seves biografies personals, en l'evidència sense esment en les seves representacions lingüístiques: davant aquest silenci (significatiu) en les seves narratives, proposo parlar de la llengua d'origen com a *espai profà* per explicar les representacions lingüístiques de la immigració castellanoparlant que va arribar a Catalunya durant el segle xx: així com algun so, algun color, alguna olor o algun element del paisatge podia adquirir un valor mític en les seves narratives, per ells la seva llengua familiar era tan evident, una pràctica tan habitual, que no adquireix un valor identificatiu entre els records i les experiències d'infantesa que narren en les seves biografies.

Al mateix temps, cal posar en relleu que aquesta absència de la llengua materna com a element identificatiu del territori d'origen en les narratives dels immigrants contrasta amb unes habituals referències o reflexions de la llengua del territori d'acollida en les seves biografies. La majoria de testimonis es refereixen al català des d'angles molt diversos, tant per reconèixer els estereotips o prejudicis, també els lingüístics, amb què arriben a Catalunya, com per explicar la seva experiència personal en relació amb la llengua: des de la seva descoberta, fins a l'explicació més o menys detallada del seu procés d'aprenentatge passiu i actiu de la llengua. (Aquesta qüestió, la deixo per a un altre estudi.)

Així doncs, no és que la llengua no fos un motiu de percepció i reflexió entre els immigrants, sinó que només ho era en relació amb la nova realitat en què es van trobar, en relació amb la llengua del país d'acollida (encara que fos per no aprendre-la, com va el cas de les generacions més grans entre els que van arribar), però mai en relació amb els elements d'identificació del seu territori d'origen: la seva pràctica quotidiana en el país d'acollida i les seves possibilitats de comunicació fluida amb la població autòctona van convertir el castellà en un element absent, gairebé es podria dir d'oblit i de silenci, en les seves autobiografies, plenes d'altra banda de referències als elements d'identificació del seu territori d'origen. Davant aquesta realitat i aquestes representacions

lingüístiques, entre els immigrants el castellà no *podia* adquirir ni un sentiment de nostàlgia, ni un valor mític o paradisiac: el vivien (el podien practicar), per recuperar l'expressió de Cela, sense ni adonar-se'n, i només recordaven els elements d'identificació materialment, sensorialment, absents: un riu o uns arbres, però també unes olors o uns colors, uns sons o uns sorolls.

3 L'exili i el desarrelament: la llengua com a *espai sagrat*

Després tres anys de guerra (1936–39), vora 500.000 republicans espanyols travessaren la frontera entre Espanya i França (Mancebo 2008). Entre els exiliats catalans, hi havia un gruix qualitativament molt significatiu de les elits catalanes: després de 1939 Catalunya va esdevenir un «país acèfal», en paraules de l'historiador Díaz Esculies (2008). En aquest apartat, em plantejo analitzar què va representar el territori abandonat pels exiliats catalans, com van llegir el territori, recollint la proposta interpretativa de Jean-Jacques Wunenburger i Jacques Poirier en el seu llibre *Lire l'espace* (Wunenburger & Poirier 1996). Concretament, em plantejaré què va significar per als exiliats el fet d'haver d'abandonar Catalunya, quina va ser la percepció del territori que estaven perdent, quins elements del territori perceberen com a fites de la seva fugida. Diversos testimonis van anar a la recerca d'una semàntica individual, del sentit personal del territori abandonat. El territori físic que abandonaven es llegia en clau personal. Wunenburger & Poirier (1996, 399) han expressat molt lúcidament la relació entre espai físic (objectiu) i espai psicològic (subjectiu):

La perception des lieux, milieux, paysages, se ramène-t-elle à un enregistrement passif des données, ou ne trouve-t-elle pas ses conditions de possibilité dans un atlas intérieur au sujet, dans une spatialité psychique, qui préfigure le monde externe et sert donc, en un sens, de forme a priori de la représentation objective? Bref, la géographie du monde ne commence-t-elle pas dans une géographie psychique, l'espace de dehors ne se trouve-t-il pas déjà pré-déterminé dans un espace du dedans?³

Els exiliats catalans van llegir *l'espace de dehors*, el territori que estaven abandonant, a la cerca d'un sentit davant una experiència dura, dolorosa, trarbalsadora, que els abocà a un determinat *espace du dedans*, la percepció personal de l'espai. Mentre anaven camí de l'exili, perceberen que el territori que estaven travessant ja no era el seu: de fet, ells ja no pertanyien al país. El testimoni de Benguerel (2008, 232) és molt explícit:

Finalment vam deixar darrere nostre la ciutat [Girona] i vam sortir a ple camp, al silenci, a la solitud, a un capvespre de llum despullada. Encara hi havia aquell arbre, una flor silvestre, un turó, una casa, un còdol, el xiscler d'un ocell nocturn, el miralleig de l'aigua del Ter a la

³La cursiva és meua.

vora. . . Pagava la pena de pensar-hi. Era atraient i angoixós alhora: *tot semblava després, isolat en la seva pròpia existència, com negant-se a assumir el nostre drama, com si tot allò i nosaltres no pertanyéssim al mateix país.* [...] Com a màxim tot allò que encara veia (la meua terra, el meu país, junt amb el que havia deixat: fills, pares, una casa, uns carrers), ingressava en una mena de tenebrós dipòsit com el d'un antiquari o a convertir-se en virus d'una malaltia per a la qual vam descobrir fa molts anys una paraula summament inefable: enyorança.

El sol fet d'haver d'abandonar el seu país en les condicions que ho van haver de fer, ja va ser de per si una experiència traumàtica. Entre les elits catalanes que es van exiliar, hi havia un altre motiu de dolor: intuïen o sabien que Franco es proposaria destruir la llengua i la cultura catalanes. Benguerel (1984, 60) atribueix a Lluís Companys aquestes paraules, adreçades als escriptors a les portes de l'exili: «per vosaltres, el drama serà doblement dolorós: hi ha la qüestió de l'idioma. . . »

Davant aquest temor, ens preguntem com es van representar la llengua els exiliats catalans i ho farem a partir de les reflexions de tres testimonis privilegiats: Xavier Benguerel, Francesc Trabal i Antoni Rovira i Virgili. Aquests testimonis, junt amb d'altres, compartien la convicció que la llengua catalana seria perseguida per la dictadura de Franco. Davant aquesta possibilitat, expressen sentiments de por, d'angoixa vital, de pèrdua de sentit de la seva identitat individual, de pèrdua de sentit de la identitat col·lectiva construïda fins a la guerra civil. Tots aquests sentiments tràgics els conduïren a un gran buit existencial. Benguerel (2008, 218) ho va expressar d'una manera molt sentida en les seves memòries:

Però cada dia ens escurçaven el mapa. Ja no bastava la fe en les obres de cultura, ni en la supervivència que ens era deguda, o creure que els «miracles» poden reproduir-se a voluntat. Molts moments «perdre la guerra» adquiria per a nosaltres el significat de «perdre el país». Qui sap si perquè ens giràvem d'esquena a la inexorabilitat de la història i perquè «aquesta història» no tindria sentit que es fes sense nosaltres; qui sap si per por, per egoisme, fins i tot per esgotament físic, ens esborronava la idea de perdre la petita pàtria re-inaugurada a principi de segle. Perquè era evident que el potencial d'energia capitalitzat a partir de la Renaixença, a partir del dia que un home s'havia aturat a reflexionar, no en tant que soci d'una entitat recreativa que organitza romàntiques vetllades literariomusicals, sinó en tant que propulsor d'una empresa política, cultural i econòmica, era evidentíssim que aquesta gran empresa anava a convertir-se en pura pèrdua; que tot allò que ja sentíem palpar angoixosament, amb alè cansat, ferit, però que era encara història viva, l'única que teníem materialment a mà per a reconèixer-nos una tradicional manera de ser, un tarannà, una personalitat, anava a quedar destruït qui sap si definitivament.

Era inevitable que a l'exili les elits culturals es plantejessin la seva activitat intel·lectual: van haver de viure en pròpia pell el manteniment de la llengua catalana en unes condicions molt adverses: ni podien plantejar-se viure de la seva feina en català, ni podien arribar al seu públic, sense tenir en compte els múltiples impediments materials per tirar endavant algun llibre o publicació (Manent 1989, Gallofré 1991, Cornellà 2011). Des de la distància, la pregunta que interpel·la de manera natural l'investigador és aquesta: Per què optar per mantenir el català com a llengua de cultura? Llegim aquesta reflexió íntima de Francesc Trabal, en una carta adreçada a la seva neboda:

No sabíem, no sabem, si mai podrem tornar amb tu, però sabíem, sabem, que la llengua catalana tornaria a tu, que la llengua catalana seria la teva llengua, que tu eres Catalunya i que si et deixàvem era per no deixar-te [...] Un de nosaltres s'ajupí, es posà de genolls en calma i besà la terra. No et recordaràs mai que en aquell instant la teva mà petita tocà els teus llavis, et semblà que una mena de volva dolça t'havia tocat: tots nosaltres, els que ens n'anàvem, no sabíem si per sempre, acabàvem de besar-te. Era l'adéu, era l'arreveure? Perquè algun dia ho compreguessis, *ens disposàvem a fer la volta al món, a seguir el camí de la més llarga marrada, si així podíem salvar-te la teva veu.*

(Torra 2009, 12–13, la cursiva és meva)

Per Trabal, emprendre el camí de l'exili tenia el significat de defensar la llibertat, també de la d'aquells que es van quedar: per ell, escriure en català a l'exili volia dir escriure per al futur dels connacionals que es van quedar a Catalunya, per salvar-los la seva *veu*. El manteniment de la llengua a l'exili va tenir altres lectures, com aquesta reflexió de Rovira i Virgili (1999, 8):

L'orgull d'ésser català culmina per a un escriptor, en l'orgull d'escriure en català. Tot escrivint el meu primer llibre d'exili, veig en l'arreglament dels mots catalans la prova que han fracassat els folls opressors de Catalunya. No reduiran al silenci la nostra llengua nacional. No la trauran de la ploma dels escriptors, ni dels llavis del poble. Un llibre català que es publica a l'estranger mentre els llibres catalans són perseguits i destruïts a la nostra pàtria, significa que la guerra no s'ha acabat, que la guerra continua, que la guerra no parará fins que Catalunya no recobri tota la seva llibertat nacional: la del règim polític, la de la llengua i la de l'esperit. La nostra esperança és invencible. Catalunya i els catalans mereixen temps millors. Aquests temps vindran. Hem vist l'èxode; veurem el retorn. I jo, que he viscut i descrit els darrers dies de la caiguda, voldria escriure i descriure els primers dies del redreçament.

Per Rovira i Virgili, escriure en català a l'exili era, d'una banda, una manera de continuar la guerra i, de l'altra, una manera de lluitar per la llibertat de

Catalunya. Davant la (quasi) impossibilitat de tenir un públic lector i les ingents dificultats per viure de l'activitat intel·lectual a l'exili, l'opció de mantenir el català com a llengua de cultura va significar un enorme sacrifici personal. Rovira i Virgili reconeixia aquest problema d'una manera molt explícita en una confessió personal al seu amic Amadeu Hurtado:

Vós feu allusió, amic Hurtado, en termes molt amables a la meua activitat d'escriptor. ¡Quants cops he pensat durant l'exili en la tragèdia dels escriptors catalans! El meu cas és, en l'aspecte essencial, el mateix d'altres col·legues. De fet, *hem sacrificat el nostre interès individual a la causa que servim*. L'escriptor, en altres països, pot aspirar a la fama i al profit; per a nosaltres, en el millor cas, la fama és ben estreta i el profit ben minso. No he deixat de fer-me, sortida dels meus dintres, aquesta reflexió: «*Si tu fossis un escriptor de llengua anglesa o francesa amb una categoria semblant a la que tens com a escriptor català, viuries amplament, a l'exili, del teu treball professional.*» És veritat que —sense renunciar als temes generals, universals— m'he ocupat preferentment dels temes catalans. M'he limitat jo mateix, ja ho sé. Però sempre he pensat que Europa i el món tenen prou escriptors per a sostenir i tractar els temes europeus i mundials i es poden ben passar de mi, mentre que Catalunya necessita tots els catalans per a la feina nacional, que no farà ningú si no la fem nosaltres. La meua passió per la pàtria, víctima d'una reiterada dissort històrica que no es mereix, ha estat i és el flam de la meua vida. No me'n puc penedir, ans bé me n'orgulleixo. Ara mateix, per Catalunya treballo en el treball d'escriptor que jo puc fer, en el silenci de l'estudi i enmig d'una situació econòmica modestíssima i encara amenaçada.

(Rovira i Virgili a Amadeu Hurtado, Perpinyà, 25.11.1947;
 Capdevila 2002, c. 396, p. 673–676, la cursiva és meua)

Per Rovira i Virgili el fet de mantenir el català a l'exili té conseqüències personals, implica un sacrifici enorme: renunciar a rebre cap recompensa econòmica i renunciar al públic. Davant una situació de desempara tan extrema, un testimoni com el de Rovira i Virgili s'enfila en situacions imaginàries hipotètiques preguntant-se, retòricament, què li passaria si escrivís en una llengua com el francès o l'anglès. Paral·lelament a aquesta mena d'elucubracions confidencials, hi ha testimonis que reflexionen sobre aquesta qüestió posant-se només a ells mateixos i a la seva dignitat humana com a justificació de la seva tria lingüística: és el cas de Benguerel (2008, 327–328, la cursiva és meua):

No és mal negoci viure convençut de no haver traït, ni d'haver canviat astutament de camisa, ni de maniobrar segons les conveniències, i de contribuir constantment, sense reserves, a l'art d'aprendre i d'escriure la nostra llengua, única manera d'estimular les generacions que pugem. Si fallem, un dia tindran dret a demanar-nos en comptes, a considerar

que la llengua catalana era el nostre substancial principi, no referit a l'origen, sinó a la permanència, i que, flectar un genoll, sovint, gairebé sempre, acaba per inclinar a flectar-ne dos. I que, en aquesta penosa actitud, és fàcil si no còmode, de considerar supèrflua la sol·licita contribució que es dedica al manteniment, depuració i evolució normal del nostre idioma. A no oblidar —perquè encara en fa falta— que sense l'obra d'en Fabra unida a la de tots els escriptors que adoptaren apassionadament les Normes, i sense el gran esforç col·lectiu d'aquelles dècades, avui, després del gran trasbals, la llengua catalana fóra, més que pura elegia, trista, lamentable supervivència.

Benguerel (s')explica el mateniment de la llengua per integritat personal, per fidelitat a la llengua per no haver de tenir el sentiment d'haver traït la pròpia cultura, i per contribuir a un present i a un futur millors: escriure en català a l'exili permetia oferir la llengua a les generacions joves i projectar-la cap al futur, de manera que la llengua es converteix en un camí personal cap a la transcendència.

En Benguerel especialment, la reflexió sobre què va representar mantenir la llengua a l'exili està carregada de valors morals. No en va les seves memòries s'obren amb aquest psalm bíblic (137), el cant dels exiliats:

Si mai t'oblidava, Jerusalem,
que se'm paralitzi la mà dreta:
que se m'encasti la llengua al paladar,
si deixés d'anomenar-te (v. 5–6)

D'acord amb aquest psalm, pels exiliats és impossible oblidar el territori absent, el territori abandonat es fa present pronunciant el seu nom, guardant-ne la memòria. L'exili de 1939 convertí el territori absent (Catalunya) en un espai sagrat. A l'exili, la llengua porta les elits culturals a tenir una consciència aguda de sacrifici individual, a treballar en condicions molt adverses per salvar-la, a cercar en l'escriptura el seu lloc de supervivència: no haver seguit aquest camí no s'ho haurien perdonat, s'haurien vist com uns traïdors, com explica molt bé Benguerel (2008). Des d'aquesta lògica de les narratives de l'exili, la llengua es carrega de tot un seguit de valors morals (salvació, transcendència, fidelitat, traïció), supleix el territori absent en forma d'*espai sagrat*.

4 Conclusions

En aquest article m'he preguntat què representa la llengua en dues situacions de desarrelament prou diferents: la immigració i l'exili. He cenyit el meu estudi a la Catalunya contemporània pel fet de ser un territori que en el decurs del segle passat aquest territori va rebre diverses onades immigratòries molt significatives i pel fet que arran de la guerra civil (1936–1939), una part molt important de les elits culturals catalanes va emprendre el camí de l'exili.

En la sociolingüística actual, la llengua és explicada com un lloc d'identitat, com un lloc de resistència o com un lloc de solidaritat. Per al meu estudi m'he plantejat si aquestes categories d'interpretació de situacions sociolingüístiques multilingües són vàlides per a les dues situacions de desarrelament que confronto i he proposat d'interpretar, d'una banda, la representació de la llengua per part dels immigrants castellanoparlants de les dues primeres onades immigratòries (1920–1930 i 1950–1970) com un *espai profà* i de l'altra, la representació de llengua per part dels exiliats catalans com un *espai sagrat*.

Entre els testimonis dels immigrants a Catalunya el territori abandonat és evocat o recordat a través de diferents elements d'identificació (records sensorials, experiències dures, intangibles), entre els quals la llengua no és mai ni esmentada. Les mateixes circumstàncies del fenomen immigratori van possibilitar que les persones establertes a Catalunya mantinguessin la pràctica habitual de la seva llengua: la seva presència evident en la seva vida quotidiana converteix la llengua familiar en l'element absent de les seves representacions lingüístiques. Quan els testimonis analitzats s'enfronten al seu passat, a la seva identitat d'origen, identifiquen com a significatius determinats elements del seu territori d'origen (un riu, uns arbres, un paisatge concret, però també situacions econòmiques difícils o records idíl·lics d'un paradís perdut, de tranquil·litat i llibertat), però mai la seva llengua d'origen: la seva presència quotidiana a Catalunya l'esborrava del record del que consideraven que era el territori d'origen. En aquest context, la llengua dels immigrants no adquireix ni la categoria de record, ni cap valor mític, sinó que la seva presència en el territori d'acollida i el seu oblit com a identificador del seu territori d'origen en les biografies la converteixen, des d'aquesta òptica, en un *espai profà*.

Entre els exiliats, els testimonis de Benguerel, Trabal i Rovira i Virgili van reflexionar sobre la identitat, tant individual com col·lectiva, des del mateix moment de la fugida, que es converteix en un topos en què es captura el sentiment de pèrdua. Davant la convicció que la llengua i la cultura catalanes serien durament perseguides, els testimonis analitzats expressen en termes morals la necessitat de mantenir la llengua: la seva opció lingüística, mantenir el català com a llengua de cultura, implica una actitud personal de *language loyalty* que es justifica per valors com la fidelitat i la dignitat personals: en consonància amb aquesta lògica moral, una altra opció és valorada en termes de traïció (és el cas de Benguerel). La paraula escrita dels exiliats era l'únic suport viu, material, del territori absent. Davant la persecució de la llengua en el seu territori natural, les elits que es van exiliar perceberen que la llengua no tenia un territori físic, però es podia mineralitzar des de la fidelitat individual dels que van decidir mantenir-la com a llengua de cultura: la llengua, ella mateixa, es va erigir en un territori, en un *espai sagrat*, semblat de valors morals fruit d'un compromís individual que els portava a mirar cap al futur, buscant en la llengua una via personal i col·lectiva de salvació, fins i tot de transcendència. El seu passat immediat era un territori devastat, una llengua prohibida, una llengua sense terra que va esdevenir, alhora, el seu sacrifici i la seva llibertat.

Referències

- ARANGO, Joaquín (2007): «Les primeres migracions del segle xx a Catalunya.» In: *Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, 19–33.
- BENQUEREL, Xavier (1984): *Els vençuts*. Barcelona: Edicions 62; Orbis.
- BENQUEREL, Xavier (2008): *Memòries 1905–1940*. Barcelona: L'Avenç.
- CABRÉ, Anna (2007): «Les onades migratòries en el sistema català de reproducció.» In: *Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, 11–17.
- CAPDEVILA, Maria [ed.] (2002): *Cartes de l'exili (1939–1949)*. Barcelona: PAM.
- CORNELLÀ, Jordi (2011): *Literature as a response to cultural and political repression in Franco's Catalonia*. London: Tamesis.
- DÍAZ ESCULIES, Daniel (2008): *De la Guerra Civil, l'exili i el franquisme (1936–1975)*. Barcelona: PAM.
- GALLOFRÉ, M. Josepa (1991): *L'edició catalana i la censura franquista: 1939–1951*. Barcelona : PAM.
- IGLÉSIAS, Narcís (2011a): «La llengua davant les experiències individuals de l'exili: fugida, desarrelament i guerra (1939–1945).» *Afers* 70: 771–790.
- IGLÉSIAS, Narcís (2011b): «La llengua com a lloc de supervivència frontera enllà.» In: Òscar JANÉ; Queralt SOLÉ [ed.]: *Observar la frontera, veure el món*. Catarroja: Afers, 287–300.
- MANCEBO, María Fernanda (2008): *La España de los exilios*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- MANENT, Albert (1989): *La literatura catalana a l'exili*. 2.ª edició. Barcelona: Curial.
- NADAL, Josep M.; CHABROLLE-CERRETINI, Anne-Marie [ed.] (2013): *L'espace des langues*. Paris: L'Harmattan.
- PAVLENKO, Aneta; BLACKLEDGE, Adrian (2004): «Introduction: New theoretical approaches to the study of negotiation of identities in multilingual contexts.» In: Aneta PAVLENKO; Adrian BLACKLEDGE [ed.]: *Negotiation of identities in multilingual contexts*. Clevedon: Multilingual Matters, 1–33.
- PERNAU, Gabriel (1997): *El somni català: 16 històries d'arrelament*. Barcelona: La Campana.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1999): *Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries sobre l'èxode català*. Barcelona: Proa.
- SAID, Edward W. (2000): *Out of place: A memoir*. New York: Vintage Books.
- SEYHAN, Azade (2001): *Writing outside the nation*. Princeton: Princeton University Press.

TORRA, Quim (2009): *El Nadal que no vam tornar a casa. 1939, el primer Nadal d'exili*. Barcelona: A Contra Vent.

WUNENBURGER, Jean-Jacques; POIRIER, Jacques [ed.] (1996): *Lire l'espace*. Bruxelles: Éditions Ousia.

Narcís Iglésias
Universitat de Girona
Facultat de Lletres
Plaça Ferrater Mora, 1
E-17071 Girona
Catalunya, Espanya